

İslam Mimarîsinde Mezhep Etkisi: Fas Câmileri Örneği

SÜMEYRA OCAK

Arş. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı
smyrocak@gmail.com

AZİZ DOĞANAY

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı
azizdoganay@gmail.com

Geliş Tarihi / Received: 08.02.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 21.05.2019

Atıf/ Cite as

Ocak, SümeYra-Doğanay, Aziz. "İslam Mimarîsinde Mezhep Etkisi: Fas Câmileri Örneği". *İstem*, 17/33 (2019): 89-109. <https://doi.org/10.31591/istem.524415>

Öz

İslamiyet'in yaygın olduğu coğrafyaya bakıldığında mimarînin bölgelere göre farklı özellikler gösterdiği görülür. Çünkü bir mimarî eser bulunduğu yerin coğrafi ve iklim özellikleri, tarihçesi, eseri inşa eden toplumun inanç kaideleri, kültürü, gelenek ve görenekleri ile sosyal hayatlarından izler taşır. Mesela 16. yüzyılda Osmanlı döneminde yapılan bir câmi ile İran'da Safevîler tarafından yapılan bir câmi ya da Kuzey Afrika'da Fas'ta Sâ'dîler döneminde yapılan bir câmi mimarî olarak birçok farklılık gösterir. Hepsî câmi olmasına ve aynı zaman diliminde inşa edilmesine rağmen yukarıda değindiğimiz farklılıklar sebebiyle o coğrafyaya has özelliklerle biçimlenir.

Hazreti Peygamber (s.a.s)'in vefatından sonra çeşitli sebeplerle ortaya çıkan mezhepler de mimarîyi etkileyen bir başka husustur. Bu araştırmamızda Fas coğrafyasını esas alarak bölgede yaygın olan mezhebin câmi mimarîsi üzerine etkilerini örneklerle açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Mimarî, câmi, mezhep, Malikîlik, Fas.

Abstract

The Impact of Madhab on Islamic Architecture: The Mosques of Morocco as a Case Study

When we take a look at the regions where Islam is widespread, we see that the architectural styles vary from region to region. The reason is that the geographical location, climatic conditions and historical background of a place; the beliefs, culture, customs of the society and its social life have an impact upon the architecture. In this respect, when we examine a sixteen-century mosque which was built by different dynasties such as; Ottomans, Safavids of Iran or Saadians of Morocco, we realise that each of the mosque buildings has different architectural characteristics. Although all of them were built as mosques and constructed in the same time frame, each of them has been shaped by regional traditions of the place where it was built, as

we mentioned above.

Another factor that has an impact on the architecture is “madhabs” that emerged for various reasons after the death of the Prophet Muhammad (p.b.u.h). In this study, we will try to explain the effects of the “madhab” on mosque architecture using Morocco as a case study where the Maliki madhab is largely prevalent.

Keywords: Architecture, mosque, madhab, Maliki, Morocco.

Giriş

Mezhep: “Dinin inanç esaslarını veya amelî hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemi; bu yaklaşımlar etrafında meydana gelen ekolleşmenin ürünü olan ilmî ve fikrî birikim” olarak tarif edilmiştir.¹ Mezhepler tasnif edilirken de itikadî, amelî ve siyasî olarak üç grupta ele alınmıştır. Zamanla toplumların hayatında önemli bir yer edinen mezhep anlayışı haliyle mimariyi, özellikle de dinî hayatın merkezi olan câmi mimarisini etkilemiştir.

Bu etkinin mahiyetinin zihinlerimizde netleşebilmesi için farklı coğrafyalardan birkaç örnek vermek faydalı olacaktır. Nizâmî (klasik) dönem Osmanlı câmilerinde cemaati yek-vücut olarak tek bir çatı altında toplamak için genellikle merkezî kubbeli planlar uygulanırken, Orta Doğu ve Kuzey Afrika’da muhtemelen ilk safın faziletlerinden ötürü, mihraba paralel uzanan sahnların oluşturduğu enlemesine plan tipleri de yaygınlık kazanmıştır.

Sünnî inancın yaygın olduğu Osmanlı topraklarındaki câmilerde mihrap cephelelerinde, kubbe geçiş unsurları ya da kubbe süslemelerinde Lafzatullah, İsm-i Nebî ve Hulefâ-yi Raşidîn’in isimleri kullanılırken, Şîî inancının hâkim olduğu İran’daki camilerde genellikle Lafzatullah, İsm-i Nebî ve Hz. Ali’nin isimleri ile bazen Hz. Fatimâ, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve on iki imamdan geriye kalan diğer imamların isimleri de yer alır.

Osmanlı topraklarında genel olarak tek minareli câmiler yaygın olmakla beraber selâtin câmilerinde iki ya da dört minare görülebilir. O tarihlerde Mescid-i Haram’ın 6 minaresi bulunduğu o sayıyı geçmemeye dikkat edilmiş ancak Sultanahmet Camii altı minareli yaptırılmak istenince Sultan’ın emri ile önce Mescid-i Haram’a yedinci minare eklenmiştir. Gâib İmam Mehdî’nin zuhur edeceğine inanılan İran’ın Kum şehrindeki Cemkerân Câmii’nin ise on iki minaresi bulunmaktadır. Bu Şîa’daki on iki imam inancının mimariye yansıyan bariz bir etkisidir.

Farklı bir örnek olarak İran, Pakistan ve Hindistan gibi Şîî mezhebinin yaygın olduğu ülkelerde büyük câmilerin hemen yanında ya da şehir meydanlarında Hz. Hüseyin’in Kerbelâ’da şehit edildiği 10 Muharrem Aşura gününü anlatan tiyatroların oynandığı “Hüseyniye” binaları ile Şîî inancına ait her türlü mübarek güne ait törenlerin yapıldığı “Tekyegâh” binaları bulunurken Osmanlı topraklarında bu tarz dinî günler ve geceler câmilerde, tekke ve zaviyelerde idrak edilir.

¹ İlyas Üzüm, “Mezhep”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 526.

di.

Bunlar dışında itikadî olarak aynı mezhebe, Sünniliğe bağlı olan ancak fikhî konuları farklı yorumladıkları için birbirlerinden ayrılan Hanefî, Malikî, Şafî ve Hanbelî mezheplerinin de buldukları coğrafyadaki mimariye tesirleri olmuştur. Fikhî konular bugün anlaşıldığı gibi sadece ibadet hükümlerini içeren ilmi-hal bilgilerinden ibaret olmayıp mimarî, sanat, tıp, ticaret gibi Müslümanların bütün hayat düzenini etkileyen konularla ilgili hükümleri içerir. Şehircilik ve mimarî de bu hususta her zaman önemini korumuş ve farklı coğrafyalarda farklı mezhep görüşleri esas alınarak bu konularla ilgili hükümleri içeren birçok fikhî eser yazılmıştır.²

Kuzey Afrika ve Endülüs Mâlikî mezhebiyle özdeşleşmiş iki bölge kabul edilmektedir. Mâlikîlik'ten önce bölgede hangi mezhebin etkisi olduğu tartışma konusu olmakla birlikte Fas'ta ilk defa bir İslam devleti kuran İdrîsîler'in (789-985) İmam Mâlik ile irtibatı olduğu kaydedilmektedir.³ Bu çalışmada hassaten fikhî olarak Mâlikî mezhebine mensup Fas coğrafyasındaki câmilerin bu mezhepten nasıl etkilendiklerini incelemeye çalıştık. Bu farklılıkların nasıl olduğunu anlayabilmemiz için bu mezhebî farklılıklar henüz ortada yokken inşa edilen ilk camilerin özellikle de Hz. Peygamber (s.a.s)'in bizzat yapımında bulunduğu Mescid-i Nebevî ile mezhep ayrılıklarının ortaya çıkmaya başladığı dönemlerde inşa edilen erken dönem câmilerinin mimarî ve işlevsel özelliklerine kısaca değinmek konunun daha iyi anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

Mescid-i Nebevî ve Erken Dönem Camilerinin Mimarisine Genel Bakış

Hicret'ten önce Mekke'de ilk müslümanların Dârülerkam'ı bir mescid haline getirdikleri, bunun dışında kendi evlerinde ibadet ettikleri bilinmektedir. Hz. Ebû Bekir'in Mekke'deki evinin bahçesinde yaptığı küçük mescid kendisinin özel kullanımı için olmasına rağmen ibadet amacı ile bir Müslüman tarafından inşa edilen ilk mescid olması bakımından önemlidir.⁴ Medine'de ise Ebû Ümâme Es'ad b. Zûrâre bir hurma kurutma alanının etrafını duvar ile çevirerek mescid haline getirmiş ve Hicret'ten önce burada Cuma namazı kılınmıştır.⁵ Hz. Peygamber (s.a.s)'in Hicret esnasında Kubâ'da bir müddet kaldığı ve burada da bir mescid inşa ettirdiği bilinmektedir. Medine'ye ulaştığında ise devesi Kasvâ'nın çöktüğü ve iki yetime ait olan araziye satın alarak yapımında bizzat çalıştığı Mescid-i Nebevî'yi inşa ettirmiştir. Zamanla genişletme ve onarım çalışmaları geçiren yapı yüzyıllar boyu câmi mimarisindeki en önemli örnek olmuştur. Daha sonraki dönemlerde fethedilen ve dönemlerinin en önemli mer-

² Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Halit-Emam Abushanp, "İslam Şehirciliği ve Mimarisi Fikhînin Çağdaş Kaynakları", *Düşünen Şehir 4* (Aralık 2017): 124-129.

³ Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27: 522.

⁴ Ahmet Önkal,-Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 47.

⁵ Önkal-Bozkurt, "Cami", 7: 47.

kezi olan Şam, Halep, Kahire, Bağdat, Kûfe, Kayrevan gibi şehirlerde yapılan câmilerde Mescid-i Nebevî örnek alınmakla beraber zamanla farklı üsluplar denenmiş, ihtiyaca göre farklı unsurlar câmiye dahil edilmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.s)'in yaptırdığı ilk mescid 60 x 70 ziralık bir alan taş temel üzerine tek sıra kerpiçten, bir adam boyu kadar yükseklikteki duvar ile çevrilerek üzeri açık bir şekilde yapılmıştır. Doğu duvarının güney tarafına da Efendimiz'in eşleri için odalar yapılmış olup bunların bir kapısı mescide açılmaktaydı.⁶ Mescidde Ashab-ı Suffe için de bir bölüm vardı. Efendimiz hayattayken kible cephesi hariç üç taraftan genişletilmiştir. Hz. Ebûbekir döneminde bir değişiklik olmamış, Hz. Ömer zamanında tekrar genişletilmiştir. Hz. Osman zamanında ise kapsamlı bir onarım ve genişletme çalışması yapılmış, bazılarının buna itiraz etmesine Hz. Osman "Ben Nebî (s.a.s)' den şöyle işittim: Kim Allah için bir mescid bina ederse, Allah da ona cennette benzerini yapar."⁷ şeklinde cevap vererek mescidi genişletme çalışmalarına devam etmiştir. Bu tamir sırasında süslemeli ahşap sütunlar kullanıldığı da gelen rivayetler arasındadır.⁸

Velid b. Abdülmelik döneminde hücre-i saadetler yıkılarak mescide dahil edilmiş, niş şeklinde mihrap, minare ve şerefe eklenmiştir. Abbasî halifelerinden Mehdi Billah dönemindeki genişletme çalışmalarında da süslemelere ayrı bir önem verilmiş, mihrap duvarının alt kısmı tamamen mermer kaplanıp üst tarafı da altınla mozaiklerle süslenmiştir.⁹ Mescidlerin süslenmesi hususu eskiden beri tartışma konusu olmuş, israfı kaçan ve namazda insanların dikkatini dağıtan süslemeler hoş görülmesi de Emevîlerle başlayıp Abbasîlerle devam eden bu süsleme çalışmalarına ulemanın fitne çıkartmamak için itiraz etmedikleri düşünülmektedir.¹⁰

Emevîler devletin yönetim merkezini Şam'a taşımış ancak Mescid-i Nebevî'den dolayı Medine her zaman dinî merkez olarak kalmıştır. Bu vasfı da Şam'a taşımak isteyen Muaviye Hz. Peygamber'in minberini Şam'a getirtmek istemiş ancak Medine halkı buna müsaade etmemiştir.¹¹ Sonraki yıllarda yaşanan olaylar özellikle Kerbelâ'da Hz. Hüseyin Efendimiz'in şehit edilmesi Müslümanlar arasında bir süredir başlamış olan ayrılık ateşini körüklemiş ve Abbasîler döneminde ciddi mücadeleler başlamıştır. Bu dönemde ortaya çıkan Şîî Fatimî devleti ile Abbasîler arasında Mescid-i Nebevî'ye hâkim olma, orada hutbe okutma arzusu hep önemli olmuştur. Abbasiler döneminde Sünnî anlayış korunmak istenmiş ve hâkim olunan topraklarda halkın isteği gözetilerek dört

⁶ Nebi Bozkurt-M. Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 282.

⁷ Buhârî, "Salât", 65; Müslim, "Mesâcid", 4, İbn Mâce, "Mesâcid", 1.

⁸ Ebû Davud, "Mesâcid", 12.

⁹ Bozkurt-Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevî", 29: 283.

¹⁰ Süleyman Sarı, "Cami ve Mescidlerle İlgili Fikhî Hükümler", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (Nisan 2009): 343.

¹¹ Nebi Bozkurt, "Minber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 101.

Sünnî mezhepten kadılar tayin edilmiştir.

Memlûklüler dönemindeki yenileme çalışmalarında Sultan Kalavun Hz. Peygamber'in kabri üzerine ilk defa ahşap bir kubbe yaptırmış, Sultan Kayırbay ise bu kubbe yerine daha büyük bir kubbe ile Babüselam tarafına iki büyük kubbe ilave etmiştir. Bundan sonraki dönemde Osmanlı hâkimiyetinde ilk olarak Kanunî zamanında ahşap kubbe taş ile değiştirilip üzeri kurşun kaplanarak yeşile boyanmıştır.¹² Sultan Abdülmecid döneminde de Mescid-i Nebevî çok kapsamlı bir onarım geçirmiş ve tezyîn edilmiştir.

Mescid-i Nebevî her devirde onarımlar geçirip değişmeye ve genişlemeye devam ederken İslam toprakları da genişlemekte idi. Buna bağlı olarak şehirleşme çalışmaları büyük önem kazanmış ve İslam şehrinin en belirgin unsuru olan câmiye de ayrı hassasiyet gösterilmiştir. Emevîler döneminde Kudüs'te yapılan Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahre ile Şam'daki Ümeye Câmii ve Hama'daki Ulu Câmii özellikle plan şemaları ile daha sonraki dönemlere örnek olmuştur. Abbasîler devrinde ise Bağdat şehrinin kuruluşu, Rakka ve Samerra şehirleri ile İslam Şehri kavramı artık iyice zenginleşmiş bugün hâlâ ayakta olan Samerra Ulu Câmii ve melviye adı verilen helezonî minaresi özgün bir örnek olarak önemini korumuştur.

Abbasîler döneminde belirginleşen Şîi-Sünnî ayrımı İslâm mimarisine de yansımış, Mısır'da etkin olan Şîi Fatimîler'in yaptırdığı câmilerde Şîi inancını yansıtan özellikler görülmeye başlanmıştır. Mesela Akmer Câmii'nin (1125) girişi cephesindeki süslemelerde Lafzatullah ve ism-i Nebî ile birlikte Hz. Ali'nin ismi de yazılmıştır. Bunun dışında Abbasî ve Fatimî mücadelesinin sürdüğü bu yüzyılda Sünnî dört mezhebin de birçok fıkhi konuda farklı düşünmesi dikkate alınmıştır. Abbasîler hakim oldukları bölgelerde ihtiyaca göre farklı mezheplerden kadılar atamışlar; Mısır'da hakim olan Fatimîler Şîi olmalarına rağmen halkın ihtiyacına binaen biri İmâmîye diğeri İsmâiliyye kolundan olan iki Şîi kadı yanında biri Mâlikî diğeri Şâfiî olan iki de Sünnî kadı tayin etmişlerdir.¹³

Sünnî mezheplerdeki bazı farklılaşmaların da câmi mimarisine etkisi olmuştur. Bunlardan en mühimi câmilerdeki farklı mezheplere ait mihraplardır. Memlûk sultanı el-Melikü'l-Eşref'in 861 (1457)'de Mescid-i Nebevî'ye koydurduğu Hanefî mihrabı bunun en meşhur örneklerindendir.¹⁴ Farklı mezheplere mensup cemaatin kendi mezhebinden bir imam arkasında namaz kılma isteği bazen aynı harem içinde birden fazla mihrap konulmasına sebep olmuştur. Bu durum daha çok Irak, Suriye ve Mısır gibi farklı mezhepten insanların bir arada bulunduğu coğrafyalarda görülmektedir.¹⁵

¹² Bozkurt-Küçükkaşçı, "Mescid-i Nebevi", 29: 284.

¹³ Mehmet Şeker, "Fâtımîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkalarının Tayini", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi* 82 (2017): 163.

¹⁴ Bozkurt-Küçükkaşçı, "Mescid-i Nebevi", 29: 285.

¹⁵ Nusret Çam, "İslâm'da Bazı Fikhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", *Vakıflar Dergisi* 21 (1990): 380.

Anadolu'da da Şâfiî oldukları düşünülen Akkoyunlular'ın Diyarbakır'da yaptırdıkları Nebî Câmii'nin (XV. y.y) iki bölümden oluştuğu; bir bölümünün Şâfiî mezhebine, bugün mevcut olmayan diğer bölümün de Hanefî mezhebine ayrıldığı bilinmektedir.¹⁶ Yine Diyarbakır Ulu Câmii'nde (1091) asıl mihrap dışında haremın doğu kısmında Şafiiler için iki renkli taştan mamül bir mihrap olduğu bilinmektedir.¹⁷ Bu mihrabın aynı zamanda câminin en eski mihrabı olduğu düşünölmektedir. Diğer bir örnek olarak Mısır'da Memlûklöler zamanında câmi ve medrese olarak yapılan dört eyvanlı Sultan Hasan Câmii'nde (1363) doğu taraftaki ana eyvan Cuma mescidi olarak kullanılırken, kuzey ve güneydeki eyvanların iki yanında ikişer kapı bulunur ve her birinin üzerinde Sünnî dört mezhepten birinin adı yazmaktadır. (Resim 1-2)

Mezhep farlılıklarının mimariye yansıyan yukarıda mezkûr örneklerinden sonra şimdi Fas'da yaygın olan Mâlikî mezhebinin câmi mimarîsi ve bazı câmi içi uygulamaları nasıl etkilediğini maddeler halinde açıklayacağız.

1. Plan

İslâmiyette Cuma ve Bayram namazlarının cemaatle kılınması zorunludur. Bunun yanında Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in cemaatle kılınan namazın evde kılınandan yirmi beş ya da yirmi yedi kat daha faziletli olduğuna dair hadis-i şerifi¹⁸ Müslömanları farz namazları cemaatle namaz kılmaya teşvik etmiştir. "Eğer birinci safta ne olduğunu bilseydiniz mutlaka kura çekilirdi."¹⁹ manasındaki hadis-i şerifle de mescidde ilk safta namaza durmanın fazileti bildirilmiştir. Namaza ilk safta durmanın daha sevap olduğuna dair ulemânın icmâsı mevcuttur.²⁰ Bu nedenle erken dönem câmilerinde genellikle ilk safın daha uzun tutulması gayreti ile mihraba paralel uzanan sahnların yer aldığı dikdörtgen plan şeması kullanılmıştır.

Fas'taki câmilerde de bu hususa dikkat edilmiştir. Mihraba paralel olarak konumlandırılmış sahnları olan câmi planları ile birlikte mihraba dik sahnların kullanıldığı câmi planlarında bile mihrab önündeki sahn yani ilk saf mihraba paralel olarak ve daha genişçe yapılmış ve böylece ilk safın ehemmiyeti korunmuştur. Mihraba paralel uzanan geniş bir sahn ile mihraba dik uzanan sahnların yer aldığı ve bunlardan mihrap ekseninde olan ortadaki sahnın daha geniş olduğu câmilerdeki plan tipine de Mağribî T plan denilmiştir.

Fas câmilerinde ilk safın geniş ve mihraba paralel olarak yapıldığı bu iki plan tipinin de örnekleri görülür. Mesela Karaviyyîn (859) (Çizim 1) ve Endülüs

¹⁶ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, (İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1971), 43.

¹⁷ Ahmet Çakmak, "Ulu Camii; Diyarbakır Ulu Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42: 97.

¹⁸ İbn Mâce, "Mesâcid", 16.

¹⁹ Müslim, "Salât", 28.

²⁰ Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l Muktesid: Mezheplerarası Mukayeseli İslam Hukuku*, trc. Ahmed Meylani (İstanbul: Beyan Yayınları,1991), 1: 309.

(859) camilerinde mihraba paralel uzanan sahnların yer aldığı plan tipi görülürken, Tinmel (1153), Taza (1163) ve Fes Cedîd Ulu Câmii (1320) gibi Cuma Câmii konumundaki câmilerde Mağribî T plan kullanılmıştır.

2. Cenaze Mescidi

Fas'taki câmilerin çoğunda özellikle de büyük câmilerde mihrabın yanından açılan bir kapıdan girilen avlulu ve küçük bir mescit bulunur. Mihrab duvarının hemen arkasında bulunan bu bölüme "cenaze mescidi" denilmektedir. Burası genellikle küçük bir avlu içinde bir mihrap nişi ve abdest havuzunun bulunduğu üzeri açık küçük bir kısımdır. Cenaze namazı için ayrı bir yer ayrılmasının sebebi ise Mâlikî fıkıhında cenazenin caminin içine alınıp alınmaması ile ilgili bir hükümdür.

Şâfiî ve Hanbelîler cenazenin câminin içine alınmasında bir sakınca görmezken, Hanefî ve Mâlikîlere göre yağmur ya da benzeri bir mazeret olmadıkça cenaze namazı mescidin içinde kılınmaz.²¹ İmam Malik'in bu konu ile ilgili zorunlu durumlarda; "eğer namaz kılanlar mescidin içinde, ölü ise mescidin dışında olursa kerahet hafifler." dediği rivayet edilir.²² Bu hükümlerin etkisi ile Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin yaygın olduğu bölgelerde cenaze câminin içerisine sokulmamış ve buna farklı çözümler aranmıştır.

Hanefî mezhebinin yaygın olduğu Osmanlı topraklarındaki camilere bakarsak genelde avluda musalla taşı dediğimiz unsur dikkatimizi çeker. Musalla taşı Nizâmî Dönem Osmanlı câmilerinde dış avluda bulunur. Kanaatimizce sıcak yaz günleri ya da kalabalık Cuma ve bayram namazlarında revaklı avlu kısmında da namaz kılındığı için, cenaze namazının kılınacağı yeri belirten musalla taşı dış avluda yer almıştır. Bu da yine cenazeyi mümkün olduğunca namaz kılan mekâna sokmama kaidesinin bir neticesidir. Araştırma konumuz olan Fas camilerinde genellikle büyük bir avlu ve avlu zemininde, mihrab hizasında, harem kısmından 10 cm kadar alçakta ve beşgen bir niş bulursa da burada cenaze namazı kılınmaz. Avludaki anze (عزّة) denilen bu mihrab nişi kible yönünü gösteren bir uygulama olup Hz. Peygamber'in (s.a.s) asası ya da mızrağının da o dönemde anze olarak kullanıldığı bilinmektedir.²³ Fas camilerinin avlusundaki bu anze uygulaması da yine Osmanlı câmilerinin haricî sofalarında²⁴ (son cemaat yeri) gördüğümüz mihrabiyeler gibi yaz sıcakları ya da kalabalık Cuma ve Bayram namazlarında avludaki cemaate kible yönünü göstermek içindir.

Mâlikî mezhebinin yaygın olduğu Fas, Cezayir, Tunus gibi ülkelerdeki câmilerde cenaze namazları için cenaze mescidleri yapılmıştır. (Resim 3) Mihrab

²¹ Mehmet Şener, "Cenaze; İslamda Cenaze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 356.

²² İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, 1: 461.

²³ Ahmet Çaycı, *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*, (Konya: Palet Yayınları, 2017), 144.

²⁴ Aziz Doğanay, *Mimarî ve Tezyinî Unsurlarıyla Câmî*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 75.

duvarının hemen arkasında yer alan cenaze mescidlerine mihrap yanındaki bir kapıdan geçiş sağlanır. İmam vakit namazından sonra cenaze namazını kıldır- mak için bu kapıdan cenaze mescidine geçerken, cenaze sokağa açılan başka bir kapıdan buraya getirilir.

3. Abdest Havuzu

Medine Döneminde inen, “Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalktığınız za- man yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedip to- puklara kadar ayaklarınızı da (yıkayın).” (el-Mâide 5/6) ayetiyle abdest namazın farzlarından biri olmuştur. Bundan itibaren abdest alma yerleri caminin bir böl- ümü haline gelmiştir. Abdesthaneler ile tuvaletlerin câminin neresine inşa edi- leceği fakihler arasında tartışma konusu olmuştur. Tuvaletlerin câminin dışına, altına ya da en uç kenarına yapılabileceği sonucuna ulaşılmıştır.²⁵ Abdesthane- lerin ise temizliğe dikkat edilmesi şartı ile mescide yakın yerde ya da avlu içeri- sinde yer almasına izin verilmiştir.

Fas câmilerinde tuvaletler genellikle câminin dışında ayrı bir yapı halinde bulunur. Çoğunlukla câminin ana kapısının açıldığı sokakta, câminin karşısında küçük ayrı bir bina halinde tuvaletler ve abdest alınacak mekanlar bulunmakla birlikte her caminin avlusunun ortasında ayrıca bir abdest havuzu bulunur. (Re- sim 4) Eğer câmi büyük ise bu abdest havuzlarının sayısı iki ya da üçe çıkabilir. Anadolu topraklarında ya da Orta Doğu ülkelerindeki câmilerde pek rastlama- dığımız bu durumun, aşağıda açıklayacağımız Mâlikî fıkhında suyun hükmü ile ilgili olduğunu düşünüyoruz.

İslam dininde temizliğe büyük önem verilmiş ve başta namaz olmak üzere bazı ibadetlerin ön şartı saymıştır. Fıkıh terimi olarak "tahâret" hem bedende, elbisede ve çevrede bulunan maddi kirlilerden (necaset) hem de abdest ve gu- sül gibi hükmi kirlilik halinden (hades) temizlenmeyi kapsar; her iki tür temizli- ğin tabii ve aslî aracı sudur. Bu nedenle fıkıh kitaplarında ilk bölümler "taharet" konusuna ayrılmış, maddi ve hükmî temizlikte kullanılmasının caiz olup olma- dığı yönünden suların çeşitleri, nitelikleri ve hükümleri üzerinde durulmuştur.²⁶ Tabii halini koruyan ve içine suyun mahiyetini değiştirecek başka madde ka- rışmamış suya bütün mezheplerde 'mutlak su' denir. Mutlak su temiz ve temiz- leyici olup olmaması yönünden çeşitlidir. Akan su bütün mezheplerce temiz ka- bul edilirken, durgun suyun temiz ve temizleyici olması hususunda bazı görüş farklılıkları vardır. Durgun suyun temiz ve temizleyici olması hususunda suyun miktarı önemli sayılmıştır. Suyun az veya çok olması onun temiz ve temizleyici olma özelliğini korumasında önemli bir rol oynamakla birlikte fikhî mezhepler

²⁵ Şevket Pekdemir, “ Fıkıhın Cami Mimarisine Etkisi”, *Çağımızda Cami Mimarisine Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı (18-20 Kasım 2016 Giresun)*, (Giresun: Giresun Üni- versitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları,2017), 191.

²⁶ Hacı Mehmet Günay, “Su”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 433.

arasında bu suyun ölçüsü hakkında görüş farklılıkları vardır.

Ebu Hanife'ye dayandırılan bir rivayete göre bir taraftan çırpıldığında hareket öbür tarafa ulaşmıyorsa bu su çok sayılır. Bununla birlikte avuçlandığında elin dibe değmeyecek derinlikte olması kaydıyla eni ve boyu 10'ar arşından (arşını 68 cm. hesap edenlere göre yüzeyi 46.24 m²'den; 46.2 cm. kabul edenlere göre 21.34 m²'den) az değilse su çok hükmündedir.²⁷ Şafiî ve Hanbelîler "kulle-teyn hadisi" olarak bilinen, "Su iki kulle (kulle-teyn) olursa pislik taşımaz."²⁸ me-alindeki hadis-i şerifi delil göstererek kulle-teyn miktarından yani 221 litreden fazla olan durgun olan suyu büyük su hükmünde sayıp, içine necaset düşse bile temiz ve temizleyici kabul ederler. Yani bu üç mezhebe göre içine herhangi bir necaset düşen su ile abdest almak için su miktarının oldukça fazla olması gerekmektedir. Kanaatimizce bu miktarda suyu içeren bir abdest havuzunun câmilerde yer alması zor olduğu için bu üç mezhebin yaygın olduğu ülkelerdeki câmilerde durgun suyun bulunduğu abdest havuzları değil de her daim akan suyun bulunduğu abdest alma yerleri inşa edilmiştir. Meselâ Osmanlı câmilerinde abdest muslukları veya câmilerin önemli bir yapı unsuru olan şadırvan yapıları ortaya çıkmıştır.

Mâlikilikte ise herhangi bir miktardaki bir suya necaset düştüğünde eğer suyun rengi, tadı ve kokusu değişmez ise bu su ile abdest alınabilir.²⁹ Bu hususta Mâlikî mezhebi diğer üç mezhebe göre daha rahattır. Onun içindir ki câmî avlularında alanı en fazla 4 m², derinliği ise yaklaşık 25-30 cm olan genellikle mermerden, zemini kesme çinilerle kaplı, kare ya da daire biçiminde abdest havuzları bulunmaktadır. Câmînin dışındaki abdesthanelerde de akan su bulunmakla birlikte yine abdest havuzları mevcut olup insanlar buradan abdest almaktadır. Suyu, havuzun yanında bulunan maşrapalar ile ya da ellerini havuzun içine daldırmak suretiyle alıp, abdest almaktadırlar. Bu hususta da müstamel (kullanılmış) suyun hükmüne bakmak gerekir. Su vücuttan ayrılmakla müstamel olur. Yani abdest alınan ya da abdest uzuvlarından damlayan su böyledir. Bu su Hanefî, Şafiî ve Hanbelî mezheplerine göre temiz ancak temizleyici değildir. Mâlikî mezhebi ise bu suyu hem temiz hem de temizleyici kabul eder.³⁰ Fas Câmilerinde avlu ortasındaki abdest havuzundan ellerini daldırdıkları su ile abdest alan insanların yüzleri ve kollarından havuza damlayan sulara pek de dikkat etmemeleri anlaşılır bir durumdur.

4. Hareketli Minber

Cuma ve Bayram namazlarının sahih olmasının şartlarından biri de hutbe okunmasıdır. İslamiyet'in ilk yıllarında Cuma ve Bayram namazları Mescid-i Ne-

²⁷ Günay, "Su", 435.

²⁸ Ebû Dâvud, "Tahâret", 33.

²⁹ Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, trc. Ahmet Efe v. dğr. (İstanbul: Risale Yayınları, 1990), 1: 88.

³⁰ Zuhaylî, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, 1: 89-90.

bevî'de Hz. Peygamber (s.a.s) tarafından kaldırılmıştır. Önceleri bir hurma kütüğüne yaslanarak konuşan Hz. Peygamber (s.a.s) için hicretin 7. veya 8. yılında ılığın ağacından iki basamak ve bir oturma yerinden ibaret yaklaşık bir metre yüksekliğinde bir minber yapılmıştır.³¹ Efendimiz (s.a.s) için yapılan bu minber ile birlikte minber caminin ilk unsurlarından biri olmuştur.

Minber (مِنْبَر) kelimesi Arapça "yükseltmek" anlamındaki "nebr" (نبر) masta-rından türemiş olup, "hatibin çıktığı yer" anlamına gelmektedir. Böyle isimlendi-rilmesinin sebebi de yüksekçe bir yer olmasındandır.³² İlk yıllarda cemaatle namaz sadece Mescid-i Nebevî'de kılınmış, sonraki yıllarda Müslümanların sa-yısının artması ile başka mescitler de yapılmış ancak Cuma ve Bayram namaz-ları yine şehirlerin en büyük camisinde kılınmaya devam etmiştir. Böylece Mes-cid-i Cuma ya da Mescid-i Kebîr kavramları ortaya çıkmış, Cuma ve Bayram namazlarının kılındığı câmiler böyle anılmaya başlanmıştır. Minber de Cuma ve Bayram Namazlarının şartı olan hutbenin okunduğu yer olduğundan sadece bu câmilere konmuş, küçük câmi ve mescitlere konulmamıştır.

Zamanla devlet başkanlığının bir alameti haline gelen minber hatip kürsü-sü olmasının yanında siyasi bir gücü de temsil etmiştir. Emevî halifesi Muavi-ye'nin Hz. Peygamber'in minberini kendi yönetim merkezi olan Şam'a taşımak istemesi buna güzel bir örnektir. Bunu başaramayınca bu minbere altı basa-mak daha ilave ederek bir nevi kendi siyasi üstünlüğünü göstermek istemiştir. Abbasî Halifesi Mehdi Billah (ö. 785) ilk minberi tekrar eski üç basamaklı hali-ne getirtmek istemiş ancak bozulur korkusu ile dokunulmamış; bunun yerine diğer tüm eyaletlerdeki minberlerin basamak sayısının üçe indirilmesi emredil-miştir.³³ Ancak sonraki dönemlerde İslam coğrafyasındaki câmi minberlerinin genellikle dokuz basamaklı olarak yapıldığı hatta bu sayının bazen on yediye çıktığı bilinmektedir. Minber basamak sayısı yükseltirse de ilk minbere saygıdan ve tevhibi inancın bir göstergesi olarak basamak sayılarının tek sayı tutulduğu düşünölmektedir.³⁴

İlk minber örneklerinin genellikle mihrabın sağında ve mihrap duvarı önün-de olduğu bilinmektedir. İlk dönemlerdeki rivayetlere göre Hz. Peygamber'in minberi de namaz kıldırıldığı yerin sağında ve minber ile mihrap duvarı arasında bir koyun geçecek kadar mesafe bulunduğundan bu konumun müstehap oldu-ğu düşünölmüştür.³⁵ Ancak basamak sayısı ve kapladığı yer artan, ahşap dışın-da taş ve mermerden de yapılan minberin konumu; câmilerde çok yer kapladığı, üzerindeki tezyinattan ötürü cemaatin dikkatini dağıttığı ve saf düzenini

³¹ Nebi Bozkurt, "Minber", 30: 101.

³² İbn Manzur, "en-Nebr", *Lisânü'l-Arab*, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab-Muhammed es-Sadık el Ubeydi (Beyrut: Darü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1417/1997), 14: 18-19.

³³ Bozkurt, "Minber", 102; Aziz Doğanay, *Mimarî ve Tezyinî Unsurlarıyla Câmi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 83.

³⁴ Yılmaz Can, "Minberin Cami Mimarisine Katılması", *Dinbilimleri Akademik Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ocak 2008): 27.

³⁵ Can, "Minberin Cami Mimarisine Katılması", 27.

bozduğu gerekçesi ile tartışılmıştır.

Mâlikî mezhebine göre de bir câmide Cuma namazı kılınabilmesi için hâkimin ya da yetkili devlet kurumunun izin vermesi gerekir.³⁶ Yani şehirdeki her camide Cuma ve Bayram namazı kılınmaz. Bu sebeple Fas'ta da sadece Cuma câmilerinde Cuma ve Bayram namazları kılınır ve bu câmiler dışındaki câmilerde minber bulunmaz. Cemaatle kılınan namazlarda saf düzeni önemli olduğundan, saflar arasında boşluk bırakmamaya ve safları inkıtaya uğratmamaya dikkat edilmiştir. İlk saflarda namaz kılmanın önemi de bilindiğinden minber ilk safları inkıtaya uğratmayacak bir biçimde tasarlanıp ve konumlandırılmıştır. Genellikle ahşaptan, dokuz veya on bir basamaklı olarak yapılan minberler tekerlekli olarak dizayn edilmiştir. (Resim 5-6-7) Mihrabın sağındaki bir odada bulunan minber sadece Cuma ve Bayram namazında tekerleklerle hareket ettirilerek yerinden çıkarılır ve hutbeden sonra tekrar yerine itilir. Böylece tavsiye edilen saf düzeni bozulmamış olur. Endülüs coğrafyası ile Kuzey Afrika'daki bazı ülkelerde bu uygulamanın örnekleri daha yaygındır.

Ülkemizde bu tarz hareketli minberler Gaziantep'teki birkaç câmide görülmektedir. Gaziantep'te bu tarz mihrabın bulunduğu en eski câmi 1358 tarihli Boyacı (Kadı Kemaleddin) Câmii'dir. Bunun dışında 17. yüzyılın son çeyreğinde yapılan Ahmed Çelebi ve Şirvanî Câmileri ile Fransız işgali sırasında yok olan 1722 tarihli Ayşe Bacı Câmii'nde de hareketli minber bulunmaktadır.³⁷ Günümüzde sadece Mâlikî mezhebinin yaygın olduğu coğrafya olan Kuzey Afrika'daki Cuma Câmilerinde gördüğümüz hareketli minberlerin Gaziantep'te de görülmesi ilginçtir. Ancak bahsedilen bu dört câmi dışında Gaziantep'teki birçok caminin minberinin köşk minber olduğu düşünülünce bu uygulamaların Kuzey Afrika'daki örnekleri ile aynı kaygı ile yani ilk safı inkıtaya uğratmamak ve saf düzenini bozmamak düşüncesi ile yapıldığı görülebilir.

Peki bu minberler ülkemizde neden sadece Gaziantep'te görülüyor? Araştırmalarımız sonucu hâlâ çok ikna edici bir bilgiye ulaşmasak da Gaziantep'in 1260 yılında yapılan Aynicâlût Savaşı'ndan sonra 1516 yılına kadar Memlüklüler'in hakimiyetinde kaldığı düşünülürse bunun da yine bir ihtimal Malîkî mezhebinin yaygın olduğu Mısır'daki uygulamaların etkisi ile olduğu söylenebilir. Çünkü Mısır'da kurulan Memlüklüler Devleti her ne kadar Türk kökenli olsalar ve Hanefî mezhebini benimsemiş olsalar da Fatımîler döneminde Mısır'da etkisini yitiren Mâlikî mezhebi Memlüklüler döneminde tekrar canlanmış ve gelişmiştir.³⁸ Doğrudan mezhep etkisi diyemsek bile Gaziantep'te görülen bu minber uygulamasında o bölgeye yaklaşık üç asır hâkim olmuş Memlüklüler'in Mısır'daki gelenekten gelen uygulamalarının bir etkisi olduğunu düşünebiliriz.

³⁶ Süleyman Kösmene, *Günümüz Meselelerine Çözümleriyle Dört Mezhebin İslam İlmihali*, (İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 2012), 302.

³⁷ Nusret Çam, "Gaziantep Camilerinde Minber Problemi ve Mütteharrik Minberler", *Bellekten* 52/205 (1988): 1684.

³⁸ Kaya, "Mâlikî Mezhebi", 522.

5. Tezînat

Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde mescid inşa etmek teşvik edilmiştir. "Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte doğru yola ermişlerden olmaları umulanlar bunlardır." (et-Tevbe 9/18) ayeti ile "Kim Allah için bir mescid bina ederse, Allah da ona cennette benzerini yapar."³⁹ hadisi mescid yapmanın önemine işaret etmektedir.

İlk dönemlerde oldukça sade ve sadece ihtiyaca binaen yapılan câmiler bazı bölgelerde zamanla daha büyük, gösterişli ve tezyinatlı yapılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s)'in bizzat yapımına iştirak ettiği Mescid-i Nebevî'nin özellikleri göz önünde bulundurularak bu durum daha sonraki dönemlerde alimler arasında tartışma konusu olmuş ve görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Mescid-i Nebevî Hz. Peygamber (s.a.s) devrinde gayet sade ve gösterişsiz bir şekilde inşa edilmiş, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer döneminde süsleme adına bir şey yapılmamıştır. Hz. Osman döneminde mescid oldukça kapsamlı bir tamir geçirmiş duvarlar ve sütunlarda nakışlı taşlar kullanılmıştır.⁴¹ Peygamberimiz döneminde bu tarz bir uygulama görmeyen sahabeden bazıları da Hz. Osman'ı eleştirmiştir. Mescidlerde asıl süslemenin Emivîler döneminde Velid b. Abdülmelik zamanında başladığı bilinmekle birlikte siyasi olarak çok hareketli bir dönem olduğundan âlimlerin fitne çıkarmamak kaygısı ile bu uygulamalara itiraz etmedikleri düşünülmektedir.⁴²

Âlimlerin bir kısmı mescidleri süslemenin mekruh olduğu görüşünü ileri sürmüş buna delil olarak da Ebû Davud'da zikredilen birkaç hadisi göstermişlerdir. Bu hadisler şunlardır: "Ben mescidleri yüksek bina edip süslemekle emrolunmadım."⁴³ Hadisin Arapçası şu şekildedir. "ما أمرت بتشييد المساجد" buradaki "تشيد" kelimesinin anlamı "yükseletmek" olmakla birlikte hadisi şerh eden âlimler bunun mescidleri yüksek bina etme ve süsleme manasında olduğunu belirtmişlerdir. İbn Abbas'ın da, "Ama siz yine de Yahudi ve Hristiyanlar gibi mescidleri süsleyeceksiniz."⁴⁴ demesinden ibadethaneleri süslemenin ehl-i kitâba ait bir davranış olduğu çıkarımı yapılmış ve onlara benzemenin de yasaklanmasından dolayı mescidleri süslemenin de hoş karşılanmayacağı düşünülmüştür.⁴⁵ Bazıları da önceki kavimlerin ibadethanelerini süslediklerini ancak akidelelerini ihmal ettiklerini bu sebeple mescidleri tezyin etmenin hoş karşılanmadı-

³⁹ Buhârî, "Salât", 65; Müslim, "Mesâcid", 4; İbn Mâce, "Mesâcid", 1

⁴⁰ Mescidlerin Tezîni konusunda ayrıntılı bilgi için bkz; Taha Velî, *el-Mesâcid fi'l-İslâm*, (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn,1988), 336-345

⁴¹ Ebû Davud, "Salât", 12.

⁴² Süleyman Sarı, "Cami ve Mescidlerle İlgili Fikhî Hükümler", 343.

⁴³ Ebû Davud, "Salât", 12.

⁴⁴ Ebû Davud, "Salât", 12.

⁴⁵ İbrahim b. Salih Hudayrî, *Ahkâmü'l- Mesâcid fi'ş- Şeriatil-İslâmiyye*, (Riyad: Darü'l-Fazile, 2001), 1:335.

ğını söylemişlerdir.⁴⁶

Yine Enes b. Mâlik'ten rivayetle gelen “İnsanlar mescidleri ile övünmedikçe kıyamet kopmaz.”⁴⁷ hadîs-i şerîfi de bu konuda delil gösterilir. Mescidlerin israfı kaçacak şekilde aşırı süslemek, bu binalarla diğer Müslümanlara karşı övünmek, gurur ve kibir vesilesi yapmak hoş karşılanmamıştır.⁴⁸

Camilerin tezyinatı hususunda mezhep imamlarının da görüşleri farklı olmuştur. Bu farklılık onların görüşlerinin yaygın olduğu topraklardaki câmilerin imarını da etkilemiştir. Mâlikî ve Hanbelî fihhina göre mescitlerin sarı, kırmızı, mavi gibi dikkat çekici renklerde boyanması, nakış ve işlemlerin yapılması namaz kılanların dikkatini dağıtacağı için mekruhtur.⁴⁹ Şâfiîler camilerin tezyinini namaz kılanların kalbini başka bir şeyle meşgul ettiği için mekruh olarak görür. Hanefîler ise helal mal ile süslenebilir demişlerdir.⁵⁰ Hanefî fihhina göre camileri altın ile süslemenin dahi sakıncası yoktur ancak bu masraf beytül-mâlden ya da vakıf malından karşılanamaz. Hanbelîlere göre ise cami tezyinatının altın ve gümüş ile yapılması haram; yazı, nakış gibi unsurlarla süslenmesi mekruhtur.⁵¹

Fas'ta yaygın mezhep olan Mâlikîlikte de câmi içinde, özellikle de mihrap duvarında renkli süsleme hoş görülmediği için mihrap cephelerinde genellikle beyaz alçı oyma süslemeler görülmektedir. (Resim 11) Mihrap cephelerinde bazen yine alçı oyma usulü ile yazılmış ayetler görülürken ana ibadet mekanları oldukça sade olup kemer yüzleri ve duvarlar beyaz alçı sıvalıdır. Bazen avluya bakan kemer ve kapı cephelerinde de yoğun alçı oyma süslemeler görülür. (Resim 8-9-12) Mesela Osmanlı câmilerinde gördüğümüz çini bezeli mihrap duvarları, uzun yazı kuşakları ya da kubbe geçişlerindeki çehâr yâr-ı güzîn (dört halife) isimleri gibi süsleme unsurları Fas camilerinde görülmez.

Genellikle mihrap ve avlu cephelerinde “berekat-i Muhammed”, “el-i'zzu lillâh” ve “el-mülkü lillâh” tabirlerinin yine beyaz alçı ile yazıldığı uygulamalar mevcuttur. Câmilerde mihraba paralel uzanan ilk sahnın ahşap tavanlarında ise renkli kalem işi süslemeler dikkat çeker. Muhtemelen yukarıda yer aldığı ve namaz kılanın dikkatini dağıtmayacağı için tavan süslemelerinde renkli işlemler kullanılmasına izin verilmiştir. Dışarıda ise avluda zeminlerde tamamen renkli kesme çiniler kullanılmıştır. Ayrıca minare cephelerinde de renkli kesme çiniler çokça kullanılır.

6. Câmilerde Kadınlar Bölümü

⁴⁶ Muhammed Cemaleddin el-Kasimî, *İslâhu'l-Mesâcid mine'l-Bida' ve'l-Avâid*, (Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî,1983), 95-96.

⁴⁷ Ebû Davud, “Salât”, 12.

⁴⁸ Sarı, “Cami ve Mescidlerle İlgili Fikhî Hükümler”, 343.

⁴⁹ Zuhaylî, *İslâm Fikhî Ansiklopedisi*, 1: 302.

⁵⁰ Zuhaylî, *İslâm Fikhî Ansiklopedisi*, 1: 302.

⁵¹ Hamdi Bakhit Omeran, *Zuhrufetü'l-Mesâcid fi Dav'i'l-Şerîati'l-İslâmiyye, Çağımızda Cami Mimarisine Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı (18-20 Kasım 2016)*, (Giresun: Giresun İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, 2017), 173-176.

Kadınların câmilerdeki yeri sürekli tartışmaya devam edilen bir konu olup günümüzde dahi kadınların cemaatle vakit namazlarına, Cuma ve Bayram namazlarına iştirak edip edemeyeceği hususu tartışılmaktadır. Bu konuda da yine Peygamber Efendimiz (S.A.V)'in uygulamalarına bakacak olursak O'nun döneminde kadınların Mescid-i Nebevî'ye hem vakit namazlar hem de Cuma ve Bayram namazları için geldiklerini görüyoruz. Ancak kadınların mescide giderken başkalarının dikkatini çekecek elbiseler giymemeleri ve güzel koku sürmemeleri uygun görülmüştür.⁵²

Sahih kaynaklarla rivayet edilen, “Hanımlarınızın mescide gelmelerine engel olmayın.”⁵³ ile “Hanımlarınız geceleyin mescide gitmek için izin istediğinde onlara izin verin.”⁵⁴ hadîs-i şerîflerinden Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in kadınların mescide gelmelerini uygun bulduğu görülür. Hatta çocuklu kadınların dahi mescide geldiklerini, “Ben namazı uzatmak isteğiyle namaza giriyorum, derken bir çocuk ağlamasını işitiyorum; çocuğun ağlamasından anasının hissedeceği şiddetli üzüntüyü bilmekte olduğumdan, hemen namazımda hafifletme yapıyorum.”⁵⁵ hadîs-i şerîfenden anlıyoruz.

Bununla birlikte, “Erkeklerin teşkil ettiği safların en hayırlısı birinci saftır. En kötüsü de en son saftır. Kadınların teşkil ettikleri safların en hayırlısı en son saftır, en kötüsü de en öndekidir.”⁵⁶ hadîs-i şerîfi bize kadınların câmideki yeri hakkında bilgi verir. Kadınlar o dönem cemaatte en son saflarda yer almıştır.

Bu hadîs-i şerîfler dışında Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde mescidlerde kadınlara tahsis edilmiş özel bir mekân bulunduğu dair bir bilgi mevcut değildir.⁵⁷ Bir hadîs-i şerîfte de Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in, “Keşke şu kapıyı kadınlara ayırsaydık.”⁵⁸ dediği rivayet edilmektedir. Yine buradan da kadınların mescidin ana ibadet mekânında ancak arka saflarda namaza iştirak ettiklerini ancak muhtemelen namazdan sonra dışarı çıkarken yaşanan durumdan ötürü Peygamber Efendimiz (s.a.s)'in buna bir çözüm olarak kadınların giriş çıkışları için bir kapının onlara ayrılması isteği görülmektedir. Hz. Ömer zamanındaki mescid genişletilirken hareme açılan kapılardan biri kadınlara tahsis edilmiştir⁵⁹.

Muhammed Hamidullah'ın *İslâm Peygamberi* isimli eserinde bulunan Mescid-i Nebevî planında ise mescidin doğu yönünde bulunan hücre-i saadetlerin hemen önündeki kısmın kadınlara ayrıldığını ve doğu yönündeki kapının da

⁵² Ebû Davud, “Salât”, 52.

⁵³ Buhârî, “Cuma”, 13; Müslim, “Salât”, 30; Ebû Davud, “Salât”, 98.

⁵⁴ Müslim, “Salât”, 30.

⁵⁵ Buhari, “Ezan”, 65.

⁵⁶ Müslim, “Salât”, 28.

⁵⁷ Kemal Özkurt, “Cami Mimarîsinde Kadınlara İlişkin Mekânlar”, *İslam ve Sanat: Tartışmalı İlmî Toplantı 07-09 Kasım 2014*, (İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 2015), 217.

⁵⁸ Ebû Davud, “Salât”, 17.

⁵⁹ Özkurt, “Cami Mimarîsinde Kadınlara İlişkin Mekânlar”, 218; Ahmed Receb Muhammed Ali, *el-Mescidü'l-Nebevî bi'l-Medîneti'l Münevver ve Rusumuhî fi'l-Fenni'l-İslâmî*, (Kahire: ed-Dârü'l-Misriyyetü'l-Lübnâniyye, 2000), 43.

“babü'n-nisâ” yani “kadınlar kapısı” olarak adlandırıldığını görürüz.⁶⁰ (Çizim 2) Muhtemelen Hz. Ömer döneminde kadınlara ayrılan kapı ve onun en yakınındaki arka saflar kadınlara ayrılmış olsa da yine o dönemde de ana ibadet mekânından ayrı ya da etrafı tamamen kapatılmış bir kadınlar bölümü olduğu düşünülmemektedir.

Bu hadîs-i şerîflere rağmen bu husus her devirde âlimlerce devrin ve bölgenin şartları göz önünde bulundurularak tartışma konusu olmuştur. Mâlikî âlimlerinin çoğunluğuna göre erkeklerin ilgi duymadığı yaşlı kadınların bile cemaatle namaz kılmak için câmiye gitmemeleri, namazlarını evlerinde kılmaları evlâdır.⁶¹ Bu anlayış Fas'taki câmilerin büyük bir kısmında kadınlara özel bir bölümün bulunmamasını açıklamaktadır. Tarihî ve büyük bazı câmilerde ise câmilerin arka kısmında küçük bir mekan perde ile ayrılarak kadınlara tahsis edilmiştir. Ancak uygulamalardan da anlaşıldığı üzere kadınların cemaate gelmeleri halk tarafından pek hoş karşılanmamaktadır. Bu durumun, Mâlikî mezhebinin kadınların evde namaz kılmalarını daha uygun gören görüşünün gelenek olarak yerleşmiş olmasının bir sonucu olduğu düşünülmektedir.

7) Teyemmüm Taşları

Fas camilerinde gördüğümüz farklı bir uygulama da camilerde, direklerin ya da duvarların diplerinde irili ufaklı taşların bulunmasıdır. (Resim 10) İlk gördüğümüzde varlığına mana veremediğimiz bu taşları cemaatin teyemmüm için kullandığına şahit olduğumuzda bu taşların teyemmüm taşları olduğunu anladık. Bu taşları sadece camilerde değil, otopar ve havalimanı mescidlerinde de görmek mümkündür.

Abdesthaneler ve abdest havuzları mevcutken ve Mâlikî mezhebinde de teyemmümün şartları diğer mezheplerle hemen hemen aynı olduğundan bu uygulama ilginçtir. Bunu o taşlarla teyemmüm yapan cemaate sorduğumuzda ise farklı cevaplar aldık. Kimi abdesti olduğunu ancak abdest tazelemek niyeti ile teyemmüm aldığını söylerken birkaçı da rahatsız ve özür sahibi oldukları için teyemmüm aldıklarını ve bu taşların da kendileri gibi olan cemaate kolaylık olması açısından mescitlere konulduğunu söylediler.

Kadın cemaatten birkaç kişi ise çok daha farklı bir sebep söylediler. Camilerde kadınlar için uygun abdest yeri olmadığını bu sebeple teyemmüm aldıklarını belirttiler. Bölgede yaptığımız alan araştırmaları sırasında trende karşılaştığımız bir olay ise konunun farklı bir boyutunu da ortaya çıkardı. Namaz vaktinin girdiğini anlayan erkek bir yolcu çantasından bir kese içinde düzgün yuvarlak bir taş çıkarttı ve onunla teyemmüm alarak namazını kıldı. Yukarıdaki misallerden ve trendeki yolcunun bu uygulamasından şunu anladık ki teyemmümün

⁶⁰ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2003), 2: 1056.

⁶¹ Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 3: 273; Abdurrahman b. Muhammed b. İyâd el-Cezirî, *Dört Mezhebin Fıkhı*, trc. Hasan Ege (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1941), 1: 365.

şartları her ne kadar Mâlikî mezhebinde de diğer mezhepler gibi belli olsa da halk arasında zamanla ihtiyaca binâen bir kolaylık olarak tercih edilmiştir. Bu sebeple bütün câmilere ve mescitlere de teyemmüm taşları konulmuştur.

Sonuç

Fas'ta yaptığımız alan araştırmaları sırasında câmilerde gördüğümüz ve nedenini anlayamadığımız mimarî bazı farklılıklardan yola çıkarak aklımıza gelen, "Câmilerde dikkatimizi çeken ve coğrafyalara göre farklılık gösteren bazı mimarî ve tezyîni uygulamaların o bölgelerde hâkim olan mezhebin fikhî hükümleri ile bir ilgisi olabilir mi?" sorusu bu çalışmayı hazırlamamıza vesile olmuştur.

Yaptığımız çalışma sonunda gördük ki itikadî, amelî ve siyasî olarak tasnif edilen mezheplerin görüşlerinin yaygın oldukları bölgelerde birçok unsuru etkiledikleri bir gerçektir. Bu etki mimari uygulamalarda da açıkça görülmektedir. İtikadî bazı görüşlerin mimariye yansımaları bariz bir şekilde karşımıza çıkarken aynı itikadî görüşe sahip ancak amelî bazı hükümleri farklı yorumlayan fikhî mezhep ayrılıklarının da mimarî üzerinde etkili olması ilginçtir.

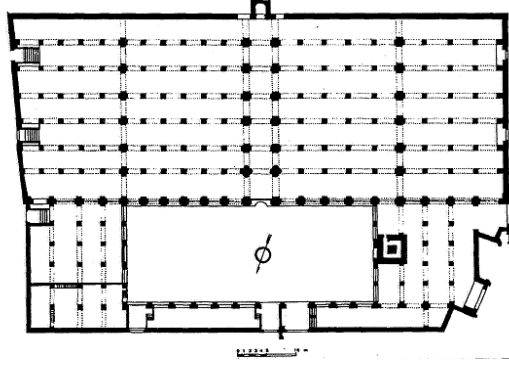
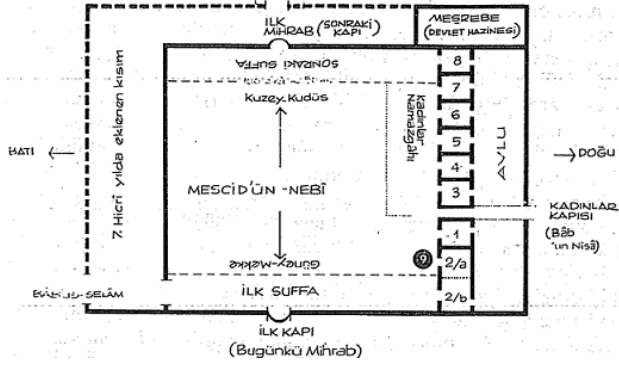
Aynı itikadî mezhebe, Sünnîliğe bağlı olan ancak ibadet esasları gibi bazı fikhî meseleleri farklı yorumladıkları için birbirinden ayrılan Hanefî, Şafîî, Hanbelî ve Malikî mezhepleri de etkili oldukları coğrafyada şehircilik ve mimarîyi etkilemişlerdir. Hanefî mezhebinin yaygın olduğu Anadolu topraklarında Nizâmî dönem Osmanlı câmilerindeki mimarî unsurların aynı yüzyılda Mâlikîliğin etkili olduğu Fas coğrafyasındaki câmilerde farklı özelliklerde görülmesi bu sebeptir. Osmanlı câmilerindeki şadırvan unsurunun yerini Fas câmilerinde abdest havuzlarının alması buna bir örnektir. İkisi de insanların abdest almaları için yapılmış birer mimarî unsur olmakla birlikte şekil ve uygulama bakımından çok farklıdırlar.

Yukarıda maddeler halinde sıraladığımız bu farklı uygulamalar aslında bizlere İslam coğrafyasındaki zenginliği göstermektedir. Coğrafya ve iklim özellikleri ile tarihî olaylar, kültür gibi sosyal etkilerden başka mezhepler arasındaki bu görüş ayrılıklarının her biri farklı mimari uygulamaları beraberinde getirmiş ve bunlar zamanla o coğrafyaya özgü birer zenginlik olmuştur. Bu nedenle bu farklılıkları ümmetin ihtilafından çıkan rahmetler olarak görüp, İslâm sanatının zenginliği olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Kaynaklar

- » Abushanp, Halit-Emam. "İslam Şehirciliği ve Mimarisi Fıkhının Çağdaş Kaynakları". *Düşünen Şehir* 4 (Aralık 2017): 124-129.
- » Ali, Ahmed Receb Muhammed. *el-Mescidü'l-Nebevî bi'l-Medîneti'l Münevvere ve Rsumuhî fi'l-Fenni'l-İslâmî*. Kahire: ed-Dârü'l-Misriyyetü'l-Lübnâniyye, 2000.
- » Bozkurt, Nebi. "Minber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 101-103. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- » Bozkurt Nebi- Küçükaşçı M. Sabri. "Mescid-i Nebevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 281-290. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- » Can, Yılmaz. "Minberin Cami Mimarisine Katılması". *Dinbilimleri Akademik Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Ocak 2008): 9-30.

- » Cezirî, Abdurrahman b. Muhammed b. İyâd. *Dört Mezhebin Fıkhi*. Trc. Hasan Ege. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1941.
- » Çakmak, Ahmet. “Ulucamii; Diyarbakır Ulucamii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 96-97. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- » Çam, Nusret. “İslâm’da Bazı Fikhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri”. *Vakıflar Dergisi* 21 (1990): 375-394.
- » _____. “Gaziantep Camilerinde Minber Problemi ve Müherrrik Minberler”. *Bellefen* 52/205 (1988): 1683-1694.
- » Çaycı, Ahmet. *İslam Mimarisinde Anlam ve Sembol*. Konya: Palet Yayınları, 2017.
- » Doğanay, Aziz. *Mimarî ve Tezini Unsurlarıyla Câmî*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- » Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayımcılık, 2003.
- » Hidayrî, İbrahim b. Salih. *Ahkâmü'l- Mesâcid fi’ş- Şeriatî’l-İslâmiyye*. Riyad: Darü'l-Fazile, 2001.
- » Golvin, Lucien. *Essai sur L’architecture , Religieuse Musulmane; L’art Hispano-Musulman*. Paris: Klincksieck Yayınları, 1979.
- » Günay, Hacı Mehmet. “Su”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 432-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- » İbn Manzur. “en-Nabr”. *Lisânü’l-Arab*, nşr. Emin Muhammed Abdülvehhab-Muhammed es-Sadık el Ubeydi. 14: 18-19. Beyrut: Darü'l-lhyâi’t-Türâsî’l-Arabi, 1417/1997.
- » İbn Rüşd, Abdullah b. Muhammed Kurtubî. *Bidâyetü’l-Müctehid ve Nihâyetü’l Muktesid: Mezheplerarası Mukayeseli İslam Hukuku*. Trc. Ahmed Meylani. İstanbul: Beyan Yayınları, 1991.
- » Kasimî, Muhammed Cemaeddin. *Islâhu’l-Mesâcid mine’l-Bida’ ve’l-Avâid*. Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1983.
- » Kaya, Eyyüp Said. “Mâlikî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 519-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- » Kösmene, Süleyman. *Günümüz Meselelerine Çözümleriyle Dört Mezhebin İslam İlmihali*. İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 2012.
- » Omanın, Hamdi Bakhit. “Zuhrefetü’l-Mesâcid fi Dav’i’l-Şeriatî’l-İslâmiyye”. *Çağımızda Cami Mimarisine Yeni Araştırmalar Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı (18-20 Kasım 2016)*. 168-180. Giresun: Giresun Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, 2017.
- » Önkal, Ahmet- Bozkurt Nebi. “Cami”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 46-56. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- » Özkurt, Kemal, “Cami Mimarisinde Kadınlara İlişkin Mekânlar”, *İslam ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı 07-09 Kasım 2014*. 215-238. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, 2015.
- » Pekdemir, Şevket. “Fıkıhın Cami Mimarisine Etkisi”. *Çağımızda Cami Mimarisine Yeni Araştırmalar Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı (18-20 Kasım 2016)*. 187-195. Giresun: Giresun Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, 2017.
- » Sarı, Süleyman. “Cami ve Mescidlerle İlgili Fikhî Hükümler”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (Nisan 2009): 335-360.
- » Sözen, Metin. *Diyarbakır’da Türk Mimarisi*. İstanbul: Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları, 1971.
- » Şeker, Mehmet, “Fâtımîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırmaları Dergisi* 82 (2017): 163-170.
- » Şener, Mehmet, “Cenaze; İslamda Cenaze”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 354-357. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- » Üzüm, İlyas. “Mezhep”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 525-532. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- » Velî, Taha. *el-Mesâcid fi’l-İslâm*. Beyrut: Dârü’l-İlm li’l-Melâyîn, 1988.
- » Zuhaylî, Vehbe. *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*. Trc. Ahmet Efe v. dğr. İstanbul: Risale Yayınları, 1990.

Çizim 1: Karaviyyîn Camii Merinî Dönemi planı⁶²Çizim 2: Mescid-i Nebevî'de kadınlar bölümü⁶³

Resim 1: Kahire Sultan Hasan Camii Medrese Kapılarından

⁶² Lucien Golvin, *Essai sur L'architecture , Religieuse Musulmane; L'art Hispano-Musulman*, (Paris: Klincksieck Yayınları, 1979), 67.

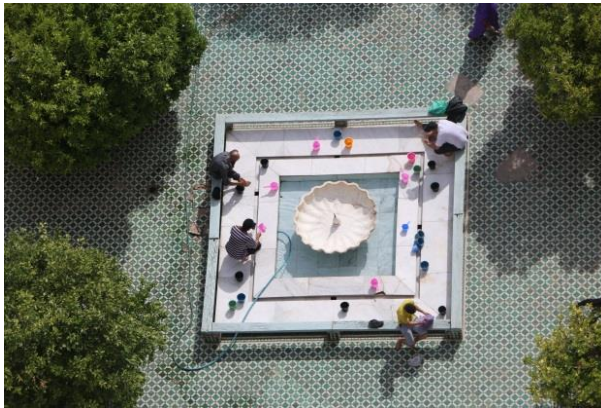
⁶³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 2: 1056.

Resim 2: Kahire Sultan Hasan Camii, Hanefi Medresesi

Resim 3: Şeşşaven Ulu Camii cenaze mescidi

Resim 4: Merakeş Kutubiye Minaresinden abdest havuzunun görünüşü

Resim 5: Fes Karaviyyîn Camii minberi

Resim 6: Fes Ebû Cünûd Camii minberi

Resim 7: Selâ Ulu Camii minberi

Resim 8: Vecde Ulu Camii harem kısmı

Resim 9: Vecde Ulu Camii avlu

Resim 10: Teyemmüm taşlarına bir örnek

Resim 11: Meknes Ulu Camii mihrap cephesi

Resim 12: Meknes Ulu Camii, alçı tezyînat örnekleri